

POZNÁMKY K VYJADŘOVÁNÍ NUTNOSTI
(z diachronního a synchronního hlediska)

Jana Zbranková

Jak sám prof. Roman Mrázek zdůrazňoval, je potřeba se na lingvistické jevy dívat komplexně a výrazněji neoddělovat aspekt synchronní od aspektu diachronního. Dovoďte mi, abych se z tohoto hlediska dotkla jednoho z mnoha problémů vyjadřování modality, a to modality subjektivní v pojetí prof. Mrázka (viz Mrázek 1973).

Snad jedním z nejproblematictějších prostředků této oblasti z hlediska konfrontačního je české slovo "muset", které se nyní v češtině nepociťuje jako slovo cizí, přejaté, avšak jeho fonetická podobnost s německým slovesem "müssen" je zcela zřejmá, což jen potvrzuje oprávněnost názoru, že český ekvivalent vznikl z tohoto německého lexému (srov. Zubatý 1992). Protože však čeština význam označovaný slovesem "muset" znala ještě před tím, než tento lexém "přejala" z němčiny, vyjadřovala jej svými jazykovými prostředky, především pomoci různých opisů, jako např.:

1. infinitivními konstrukcemi - *Všem jest umřítí*;
 2. konstrukcemi predikativních adjektiv a adverbii s infinitivem plnovýznamového slovesa - "jest třeba udělat", "jest dlužno něco udělat";
 3. konstrukcemi modálních sloves s infinitivem plnovýznamového slovesa - "nemohl nedělat".
- Jak je evidentní, většina z nich je dnes typická spíše pro ruštinu, i když zde byly určité sémantické rozdíly. Podívejme se na jednotlivé způsoby podrobněji.

1. Infinitivní konstrukce byly typické jak pro starou češtinu (srov. Porák 1967), tak i pro starou a současnou ruštinu. V podstatě si tyto infinitivní konstrukce v ruštině a češtině typově odpovídaly, protože oba jazyky je zdědily z praslovanštiny. Tyto věty mohly vyjadřovat různé odstíny, jako např. nutnost (*Všem jest umřítí.*), náležitost (*Co mi učiní s tobú.*) nebo možnost (*To vše jest tak skryto, že toho bez mála nečítí.*). V češtině však tyto infinitivní konstrukce, které byly jedním z hlavních prostředků pro vyjadřování modality, později začaly ustupovat vlivem rozvoje osobních pomocných modálních sloves (viz níže); důsledkem pak byl rozvoj dvojdělných slovesných vět na úkor vět jednočlenných. Ze starých infinitivních typů se do současnosti zachoval v češtině jen typ deliberativních otázek, ve kterých nelze užít dativu

činitele (*Co si počít?, Byt či nebyt?*). Jinými slovy vysoká frekvence infinitivních vět v ruštině souvisí s neexistencí osobních modálních sloves, která by vyjadřovala nutnost a náležitost. V současné ruštině je infinitivní konstrukce nejfrekventovanější ve významu záhodnosti, náležitosti, tj. ve významu českého slova "miti" (srov. výzkum překladu českých vět se slovesy modality do ruštiny: muset - z celkového počtu 419 případů bylo 12 inf. k.; mit - z celkového počtu 255 případů 63 inf. k.; nemuset - z celkového počtu 84 případů 9 inf. k.; nemit - z celkového počtu 76 případů 35 inf. k.; moci - z celkového počtu 156 případů 7 inf. k. - podrobněji viz Zbranková 1989). Právě tento význam, tj. význam záhodnosti byl nejfrekventovanější i ve staré češtině. Infinitivní věta s významem nutnosti, vyjadřovaným v češtině slovem "muset", je nyní typická hlavně pro východoslovenské jazyky, kde je velice živá, a také pro slovinštinu. V ostatních jazycích je omezena a stává se spíše archaismem, a zcela chybí v bulharštině a makedonštině. Je zajímavé, že tatáž konstrukce ve významu jistotním je známa v lužičtině, slovenštině, slovinštině, polštině, ukrajinštině a běloruštině, ale ruština a srbochorvatština ji v tomto významu téměř nepoužívá (srov. Mrázek 1973, 181-182).

2. Pokud jde o spojení modálních predikativ s infinitivem ("jest dlužno něco udělat"), tento typ je nejcharakterističtější pro současnou ruštinu a především pro vyjadřování významů slovesa "muset" (srov. *я должен, вынужден; мне надо, нужно, необходимо*...). Zde se nejvíce projevuje fakt, na který upozornil prof. Mrázek, že východoslovenské jazyky a polština tihnou k použití jmenných operátorů, na rozdíl od západoslovenských jazyků, které tihnou k použití slovesných operátorů (srov. Mrázek 1973, 182). Z historického hlediska tady můžeme vystopovat vliv ruštiny na češtinu, neboť operátor *dlužno* byl přejat z ruštiny až v nové češtině, ovšem s významem povinnosti, tj. spíše s významem "mám udělat" než "musím udělat", jenž je významem tohoto predikativa v současné ruštině. Další predikativa jako např. *lžě, nelžě, třeba, netřeba* atd. existovala v češtině i v ruštině již dříve.

3. Třetím způsobem vyjadřování významu nutnosti jsou konstrukce infinitivu s modálními slovesy. Zde nacházíme nejvíce odlišnosti mezi ruštinou a češtinou, neboť ruština dává přednost neosobním slovesům (*предстоит, приходится, следует* aj.) a čeština slovesům osobním. Z praslovanštiny oba jazyky zdědily modální slovesa *moci, chtieti* a čeština navíc i sloveso *jmieti* (mit povinnost), které se však v ruštině v tomto významu nezachovalo; jak již bylo řečeno výše, právě tento význam, tj. záhodnost, je v ruštině vyjadřován infinitivní konstrukcí. Později však blízké teritoriální i kulturní kontakty způsobily, že čeština "přebírá" německý lexém *müssen*, který si upravuje na tvar *musěti*, a s ním zároveň přebírá i jeho "pravidla užití" (podobně i sloveso *drbiti* ve stejném významu, avšak toto sloveso brzy zaniklo). Proto je tento způsob vyjadřování různých modálních odstínů pomocí tohoto slovesa bližší němci-

ně. M. Grepl v tomto ohledu došel k obecnému závěru, že "čeština je ve vyjadřování voluntativní modalita bližší němčině a jiným západním jazykům a podstatně se liší v této oblasti od příbuzných jazyků slovanských, zejména ruštiny" (srov. Grepl 1972, 149). Pouze ukrajinština a běloruština je zde bližší češtině, protože mají více osobních modálních sloves než ruština, tj. kromě *мочь, хотеть* i sloveso "mit" s modálním významem (srov. ukrajinské *мати: Що ж я вам маю казати, сестрици.*; běloruské *мець: Заўтра я маю ехаць у горад.*). Právě tehdy dochází k zásadnímu zlomu ve vývoji způsobu vyjadřování modalit v češtině, tj. začínají převládat dvojjmenné věty na úkor vět jednočlenných.

Dnes české sloveso *muset* může vyjadřovat dva modální významy, tj. 1. nutnost (voluntativní modalita), 2. jistotu, vysokou pravděpodobnost (persuasivní modalita). Srov.:

Musel tam být (protože to měl přikázáno). = N

Musel tam být (protože jsem ho tam viděl). = J

V západních jazycích je tato schopnost nejen slovesa "muset" (*must, müssen*), ale všech modálních sloves ještě výraznější: ve spojení s přítomným infinitivem mohou vyjadřovat i voluntativní i jistotní modalitu, ve spojení s minulým infinitivem vyjadřují jen jistotní modalitu - srov.:

You must go. It's high time. = *Musíš jít. Je čas.*

He must be fifty. = *Musí mu být (určité mu je) padesát.*

I must have left it at home. = *Určité jsem to zapomenl doma. Musel jsem to zapomenout doma.*

To ovšem neznamená, že v ruštině, která používá osobních sloves omezeně, toto není. Naopak, i v ruštině může jedna konstrukce vyjadřovat oba modální odstíny, které jsou pak určeny kontextem a situací. Srov.:

Он должен там быть (потому что ему это приказали). = N

Он должен там быть (потому что я его там видел). = J

Ovšem jistotní význam není tak zřejmý, jak je tomu u jazyků západních.

Co ovšem tento fakt ukazuje? Mám zde na mysli otázku klasifikace modalit. Přes velké množství terminů a názorů lze říci, že modalita má dvě vrstvy:

1. konstitutivní, tj. tzv. komunikační rámeček;
 2. fakultativní, která se dále dělí na a) voluntativní (nutnost, možnost, záměr) a b) jistotní (persuasivní).
- Většinou se voluntativní a jistotní modalita dosti striktně oddělují, ale jak dokazuje sám jazyk, nutnost a možnost na jedné straně a jistotní modalita na straně druhé mají k sobě daleko blíže, než nutnost, možnost a proti nim stojící záměr. Blízkost nutnosti a možnosti je dána jejich logickou spojitostí (nutnost je jediná možnost - viz Běličová-Křížková 1983, 26), obě mají vnější i objektivní charakter (v termínech E. Benešové: Pm ≠ Pd, Pm = obj. okolnosti - srov. Panevová, Benešová, Sgall 1971, 132), jsou vnitřně bohaté členěny (mají různé sémantické odstíny) a obě tyto kategorie mohou přecházet do oblastí jistotní modalit s tím, že tento přechod je velmi často vágní (srov. *Могл už odejít.*, tj. "bylo mu dovoleno", "byl schopen", "bylo možné", "asi" apod.). Naproti tomu záměr

má jen vnitřní charakter (Pm = Pd), není výrazněji členěn, nemůže zde dojít k přechodu do jistotní modality, může být nutnosti i možnosti negován. Z těchto faktů lze usuzovat, že voluntativní modalita (už sám termin není zcela přesný) je spíše tvořena dvěma oblastmi, které se výrazněji liší (nutnost a možnost na jedné straně a záměr na straně druhé), a že jistotní modalitu, která se vztahuje jen k prostředkům nutnosti a možnosti, nelze tak striktně oddělovat od modality voluntativní.

LITERATURA:

- BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H.: Modální báze jednoduché věty a souvětí. Praha 1983.
- GREPL, M.: Vyjadřování tzv. voluntativní modality v novodobé češtině. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada jazykovědná A 20 (1972), 143-150.
- МРАЗЕК, Р.: Дифференциация славянских языков в сфере модальности. In: Отázky slovanské syntaxe III, 177-183. Brno 1973.
- PANEVOVÁ, J., BENEŠOVÁ, E., SGALL, P.: Čas a modalita v češtině. Praha 1971.
- PORÁK, J.: Vývoj infinitivních vět v češtině. Praha 1967.
- ZBRANKOVÁ, J.: Modální slovesa nutnosti, možnosti a záměru a jejich ekvivalenty v ruském textu (z hlediska strojového překladu). Kandidátská disertační práce. Olomouc 1989.
- ZUBATÝ, J.: "Musiti". Naše řeč 6 (1922), 1, 1-9.